

and related industries, it is necessary: first, to consider the reasons for the emergence of new abbreviated lexical innovations through an abbreviation in the language, to note the intensive development of modern science and technology, an excessive excess of information in the language sign, the rationality of saving time and means of speech. On the other hand, abbreviation is the opposite process, aimed at complicating the structure of a word, language unity, and creating complex structures. Undoubtedly, this type of formation of new abbreviations in the field of geodesy of the Kazakh language is widely spread in the terminological subsystem of general technical industries and will become one of the most productive types of word formation in the future.

CONCLUSION. Systematizing the above conclusions, we can draw the following conclusions. Using an abbreviation, creating and implementing new terms makes it easy for specialists to enter into communication. At the same time, the creation of new terms by abbreviation and their implementation in practice is beneficial to ensure that the information transmitted in the text is quickly and easily read and written. Since geodesic terms are an integral part of the General lexical stock of the language, the use of a shortened approach when creating new terms will certainly help to enrich and develop the terminological system of the Kazakh language.

REFERENCES:

- [1] Syzdykova R. Language norms and its normalization. - Almaty: «El-Shezhire». – 2014. 312 p.
[2] Kurmanbayuly Sh. Terminological sources and terminology. - Almaty, 2005. 258 p.
[3] Aldashev N.M. Abbreviated words in the Modern Kazakh Language. Phil. science diss. author's abstract. Almaty, 1996. – 26 p.
[4] Kurmanbayuly Sh. Abbreviated words in the Kazakh language . - Almaty, 2013. 296 p.

МРНТИ 16.01.33

Ё.ОДИЛОВ

Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини бўлим мудири, филология фанлари доктори.
Тошкент, Ўзбекистон

ТИЛ ВА ТАФАККУР МУНОСАБАТИ: ЎЗАРО ТАЪСИРЛАШУВ

*Инсонни сўз жудо айлади ҳайвондин,
Билки, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.
(Алишер Навоий)*

Аннотация: Маълумки, тил ва тафаккур муносабатига тилни тўғри тадқиқ қилишнинг энг биринчи муаммоси сифатида ёндашиб келинади. Бу борадаги тадқиқотларда гоҳ тафаккурнинг бирламчилигини исботлашга уринилса, гоҳ тилнинг олам ҳодисалари билишдаги устуворлиги таъкидланади. Дунё тилшуносларини ана

шу икки қарашдан қай бирини маъқуллашига кўра иккига ажралган дейиш ҳам мүмкин. Тил ҳақидаги фаннинг кейинги тараққиёти натижасида тилнинг тафаккур-сиз, тафаккурнинг тилсиз мавжуд бўлмаслиги, яъни бири иккинчисидан куч олиб яшаши ҳақидаги қараш бир қадар барқарорлашди.

Е.Одилов

Ўзбек Ғылым Академиясы Ўзбек тили, адабиети және фольклоры
Институттың бөлім меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы
Ташкент, Ўзбекстан

ТІЛ МЕН ОЙЛАУ: ӨЗАРА БАЙЛАНЫС

Аннотация: Тіл мен ойдың арақатынасы тілді дұрыс зерттеудің бірінші мәселесі ретінде қарастырылатыны белгілі. Осы саладағы зерттеулер кейде ойлаудың басымдылығын дәлелдеуге тырысқанда, әлемнің құбылыстарын білуде тілдің басымдылығын атап көрсетеді. Әлем лингвистері осы екі көзқарастың қайсысымен келісетініне қарай екіге бөлінеді деп айтуға болады. Тіл туралы ғылымның одан әрі дамуы нәтижесінде тіл ойсыз болмайды, ой тілсіз болмайды, яғни біреудің үстінен билік үстінде өмір сүреді деген көзқарас біршама тұрақтанды.

Осы мақалада ойлау мен тілдің байланысы ұрастырылған. Бұл бүгінгі таңда лингвистиканың өзекті мәселесі. Мақала авторы тіл мен ойлау өзаратыңыз байланысты деп ой түйеді.

Тірек сөздер: ойлау, тіл, ғаламның тілдік бейнесі, генеалогиялық тәсіл, психолингвистикалық тәсіл, нейролингвистикалық тәсіл, ағау, тілдік жады.

E.Odilov

Uzbek Academy of Sciences
Head of the Department of the Institute of the Uzbek language,
literature and folklore, Doctor of Philology.
Tashkent, Uzbekistan

THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE AND THINKING

Annotation: It is known that the relationship between language and thinking is considered as an actual problem of language studying. Research in this area sometimes emphasizes the predominance of language in understanding the phenomena of the world in an attempt to prove the superiority of thinking. We can say that linguists have disagreed depending on which of these two points of view they agree with. As a result of further development of the science of language, the idea that language does not exist without thought, and thought does not exist without language, has become more stable.

The article discusses the relationship between thought and language. This is a topical issue of linguistics today. The author of the article claims that language and thinking are interrelated.

Keywords: thinking, linguistic picture of the world, genealogical approach, psycholinguistic approach, neurolinguistic approach, naming, language memory.

Е.Одилов

Узбекская академия наук
Заведующий кафедрой Института узбекского языка,
литературы и фольклора, доктор филологических наук.
Ташкент, Узбекистан

ВЗАИМНОЕ ВЛИЯНИЕ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ

Аннотация: Известно, что взаимосвязь между языком и мышлением рассматривается как актуальная проблема изучения языка. Исследования в этой области иногда подчеркивают преобладание языка в понимании явлений мира, пытаясь доказать превосходство мышления. Можно сказать, что лингвисты разделились в зависимости от того, с какой из этих двух точек зрения они согласны. В результате дальнейшего развития науки о языке стало более устойчивым представление о том, что язык не существует без мысли, а мысль не существует без языка.

В статье обсуждается связь между мыслью и языком. Это актуальный вопрос лингвистики сегодня. Автор статьи утверждает, что язык и мышление взаимосвязаны.

Ключевые слова: мышление, языковая картина мира, генеалогический подход, психолингвистический подход, нейролингвистический подход, именование, языковая память.

Тил ҳақидаги фан пайдо бўлибдики, бу фан вакиллари муттасил тил ва тафаккур, тил ва борлик, тил, тафаккур ва борлик муносабатларини аниқлаш, тилнинг тафаккур ривожига ёки тафаккурнинг тил таракқиётидаги ўрнини белгилаш, тилнинг ўз навбатида, тафаккурнинг олам ва одамни билишдаги иштироки ва аҳамиятини белгилаш максидида тер тўкадилар. Тилдек кўхна, айни пайтда, навқирон ҳодисани тадқиқ этиш йўлидаги уринишларнинг ибтидоси қадим хинд ва юнон юртида бошланган бўлиб, бугун ер юзининг деярли барча ҳудудларида тил бағрига жо бўлган инжаликларни излаш бир зум бўлсин тин олгани, тўхтагани йўқ, балки янги ва илғор қарашларни татбиқ қилган ҳолда тилнинг турфа тилсимларини очиш билан банд.

Тилшуносликнинг аввалида ҳам, унинг ҳозирги босқичида ҳам тил ва тафаккур, тил ва оламни билиш бу фаннинг энг муҳим муаммоларидан бири сифатида кун тартибидан тушмаган. Шунга биноан тилшуносликнинг барча даврларида «Тил қандай пайдо бўлган?», «Тил қандай ривожланади?», «Инсоннинг билиш фаолиятида тафаккур бирламчиси ёки тил?», «Нутқий жараёнда тафаккур, фикрий жараёнда тил қандай иштирок этади?» тарзидаги саволлар атрофида мулоҳаза юритилган, мазкур муаммоларни ечишни асос қилиб олган илмий мактаблар ва йўналишлар пайдо бўлган, сифатию салмоғи ақлини шошириб қўядиган тадқиқотлар юзага келган; шунингдек, олам ва одамни англашда она тилининг иштирок даражасини белгилашга йўналтирилган турфа гипотезалар илгари сурилган. Бундан мурод эса (баъзан тилнинг табиатидан бир қадар узоклашилган бўлса ҳам) тилни имкон қадар тўғри, тўлиқ ва тугал тавсифлаш эҳтиёжидир.

Маълумки, тил ва тафаккур муносабатига тилни тўғри тадқиқ қилишнинг энг биринчи муаммоси сифатида ёндашиб келинади. Бу борадаги тадқиқотларда гоҳ тафаккурнинг бирламчилигини исботлашга уринилса, гоҳ тилнинг олам ҳодисалари

билишдаги устуворлиги таъкидланади. Дунё тилшуносларини ана шу икки қарашдан қай бирини маъқуллашига кўра иккига ажралган дейиш ҳам мумкин. Тил ҳақидаги фаннинг кейинги тараққиёти натижасида тилнинг тафаккурсиз, тафаккурнинг тилсиз мавжуд бўлмаслиги, яъни бири иккинчисидан куч олиб яшаши ҳақидаги қараш бир қадар барқарорлашди.

Тил ва тафаккур муносабатини белгилашга йўналтирилган тадқиқотлар кўпайиб боргани сари ҳар икки ҳодисанинг ҳали ўрганилмаган жиҳатлари ўртага чиқавердики, буни, биринчидан, тилнинг туғма табиати, серкирралиги билан, иккинчидан, тилнинг ҳам, тафаккурнинг ҳам доимий ўзгариш ва янгиланиш жараёнларини «бошдан кечириши», учинчидан, айна муаммога турли ракурсларда ёндашилганлиги билан тушунтириш мумкин. Агар бу борадаги тадқиқотлар умумлаштириладиган бўлса, тил ва тафаккур муносабати гносеологик, психологик (ёки психоллингвистик) ва нейрофизиологик (ёки нейролингвистик) аспектда ўрганилгани маълум бўлади.

Юнон тилида «билишга доир қараш» маъносини билдирувчи гносеологик ёндашув тил ва тафаккур муносабатини аниқлашдаги дастлабки методологик усулдир. Бундай ёндашувга кўра, оламни билиб бориши натижасида дастлаб киши тафаккурида нарса-ҳодисалар ҳақида муайян тасаввур ва тушунчалар пайдо бўлади, кейин шу тасаввур ва тушунчалар тил воситасида намоён бўлади, яъни тил инсон ақлий фаолияти натижасида юзага келган тушунчаларни қайд этади ва тингловчи (ўқувчи)га етказди. Умуман, тил ва тафаккур муносабатини бундай тушуниш ўзбек тилшунослигида ҳам кенг тарқалган. Хусусан, «Тилшуносликка кириш» қўлланмасида тафаккурнинг тилдан олдинда юриши, тафаккурдаги тушунчалар тил орқали ифодаланиши – тил тафаккурнинг барча турларини акс эттиришда ягона қурол ва восита эканлиги уқтириладики [1, 237-239], бу таъкидларнинг биринчисида тафаккурнинг тилга нисбатан устуворлиги ва бирламчилиги, иккинчисида тилнинг вазифаси фақат тафаккурда мавжуд тушунчаларнигина акс эттиришдан иборат деган фикр англашилади. Яна кузатинг: «Табийки, ғояларнинг такомиллашиши жараёнида янги тушунчалар, янги назариялар пайдо бўлади, уларни қайд этиш учун ҳамма вақт ҳам тилда тайёр сўзлар, сўз бирикмалари бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда тил тафаккур фаолияти маҳсулини тўлатўқис ўзида акс эттириши учун мазкур янгилликка ҳар томонлама мос келадиган сўз ва ибораларни топиши зарур. Шу тариқа тил ҳам қотиб қолмай тафаккур билан биргаликда ривожланиб, такомиллашиб боради» [1, 238]. Бу ўринда ҳам тилнинг тафаккур билан ҳамжиҳатликда ривожланиши, такомиллашиши айтилмоқда, буни биз ҳам маъқуллаймиз. Бироқ мазкур қарашларнинг зимнида айна ривожланиш ва такомиллашиш жараёнларининг тафаккур ҳисобигагина юз беришидек фикр турибди. Аксинча, билиш маҳсули бўлган янги тушунчанинг номи бўлмаса, яъни янги нарса-ҳодисага ном берилмаса, унинг тафаккур пучмоқларида изсиз йўқолиб кетиши, тилга хос номлаш вазифаси туфайлигина тафаккурий тушунчалар инсон лисоний хотирасидан жой олиши ҳамда нутқда фойдаланишга яроқли бўлиши назардан четда қолган.

Тўғри, тил ва тафаккур муносабатини бундай тушуниш бир қарашда мақбулдай кўринади, чунки тафаккур тил билан доимий алоқада бўлади, оламдаги нарса-ҳодиса ва ҳаракат-ҳолатлар онг ёрдамида идрок қилинади. Аммо бу қараш тилга тафаккурда бор нарсани акс эттирувчи восита мақомини берадики, бу тилнинг билиш жараёнидаги иштирокини «пассив»лаштириб юборади, тилнинг «маҳсул» эмас,

балки фаолият эканлиги ҳақидаги ғояни (В. фон Гумбольдт) шубҳа остига кўяди. Таассуфки, узок йиллар давомида ўзбек тилшунослигида ҳам тилнинг тафаккурий тушунчаларни акс эттириш вазифасинигина таъкидлаш, тушунтириш устувор бўлди, тил алоқа воситаси сифатидагина тақдим этилди, дарслик ва қўлланмаларда «тил – инсонлар ўртасидаги алоқа воситаси», «тил – алоқа қуроли» тарзидаги тавсифлар кенг ўрин олди. Бунинг натижасида тилнинг бошқа асосий вазифалари бир қадар четда қолди. Шу маънода Н.Маҳмудов «Тил, энг аввало, инсоннинг ички дунёси, оламни идрок қилиши, тафаккур тарзи ва камолотини белгилайдиган восита. Тилга кўпинча алоқа воситаси сифатида қарашади. Аслида бу – тилнинг мохиятини тўғри англамаслик натижасида пайдо бўлган нотўғри қараш. Тил фақат алоқа воситасигина эмас, у инсоннинг тафаккур тарзини тайин қиладиган, дунёни билиши, дунёни кўриши, эшитиши воситаси ҳамдир. Одам дунёни тили билан кўради, тили билан эшитади ва тили билан идрок қилади. Инсон бирон нарсани номласа, бу номни ўзбек ёки рус ўз тили билан атайди, улар номлаш мотивига кўра бир-биридан фарқ қилади» [2] деганида ҳақдир.

Тил ва тафаккур алоқасини гносеологик ёндашув асосида ўрганишда лисоний маънонинг тушунчага муносабатини очиб бериш ҳам табиий равишда ўртага чиқади. Бундай ёндашувдаги тадқиқотларда айтилишича, сўз маъноси тушунчанинг айни ўзидир; тушунча лисоний маънонинг ядросини ташкил этади [2]. Дикқат қилинса, бунда тушунча ва маъно бир лингвистик ҳодиса сифатида тушунилмоқд А.Ўзбек тилшунослигида ҳам маъно ва тушунча муносабатини аниқлаштиришга доир фикрлар бор. Масалан, академик Азим Ҳожиевнинг семасиологияга оид кузатишларида ҳозирга қадар аксар ишларда бир нарсга деб талқин қилинаётган, бири ўрнида иккинчиси фарқланмай қўлланаётган «лексик маъно» ва «тушунча»нинг алоҳида фанлар категориялари экани, яъни маънонинг тилга, тилшуносликка, тушунчанинг мантиққа оидлигини кўрсатиб берди [3, 200]. Масалан, тоғ, тош, дарахт ҳақидаги тушунча, тасаввур кишининг тафаккурида, билим захирасида мавжуд, ана шу тушунча ва тасаввурнинг сўз воситасида намоён бўлиши эса маънодир. Тилшунослик, хусусан, семасиология ана шундай маъноларни ўрганади.

Гносеологик ёндашув асосидаги тадқиқотларда тил ва тафаккур муносабати бир қадар ойдинлаштирилган бўлса ҳам, тилнинг билиш жараёнидаги иштироки тўла аниқлаштирилмади, бу икки ҳодисанинг конкрет нутқий шароитдаги иштироки очик қолиб кетди. Шу ва бошқа бўшлиқликларни тўлдириш мақсади билан психологик ёндашув қўллана бошлади [4, 21]. Бунда тил ва тафаккур муносабатига икки хил қараш мавжудлиги ойдинлашади: 1) тил ва тафаккур бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳамда тафаккур тил воситасида ифодаланади; 2) тил ва тафаккур – мустақил ҳодисалар, шундай экан, тафаккур тилсиз намоён бўла олади [5, 288]. Ўз вақтида А.А.Потебня ҳам тафаккурнинг тилсиз мавжуд бўлиши мумкинлигини айтган ва фикрини рассом, мусиқачи, ҳайкалтарош ва шахматчиларнинг ижодий тафаккури тил орқали ифодаланмаслиги билан далиллаган эди. Тил ва тафаккур ўртасида «мажбурий» алоқа борлигини инкор этувчи тилшунослар тафаккурнинг аклий жараён эканлиги, шу боис лисоний белгиларга эмас, образларга таяниши ва бу образларнинг, лисоний белгилардан фарқли равишда, модалликка эгаллигини сабаб қилиб кўрсатадилар. Ёки лисоний белгиларнинг ҳар доим ҳам тафаккурдаги тушунчаларни акс эттира олмаслигини далил қилиб кўрсатадилар.

Психологик (психоллингвистик) ёндашувдаги тадқиқотларда тил ва тафаккур

муносабати болалар психикаси мисолида ҳам ўрганилди, яъни болада она тили кўникмаларининг шаклланишида тафаккурнинг иштироки қандай бўлишига диққат қаратилди. Шундай ишларнинг бирида айтилишича, боланинг билиш фаолияти нутқий фаолиятдан олдинда юради, боланинг нутқи ўзлаштирилган тушунчалар асосида шаклланади. Бу тўғри, аммо ҳар доим ҳам боланинг тафаккури тилидан олдинда юравермайди. Масалан, гўдакнинг дастлаб унли товушларни, кейинроқ очиқ бўғинларни талаффуз эта бошлаши тилнинг тафаккурдан олдин юриши мумкинлигини кўрсатадики, психоллингвистик тадқиқотларда бу жиҳат эътиборга олинмади. Ёки ҳаётда эшитиш ва сўзлаш билан боғлиқ муаммоси бор болаларнинг тафаккури, онги яхши ривожланмаган ҳолатлари учрайдик, бу ҳам тилнинг тафаккурнинг шаклланиши ва ривожиди қатъи ўрни борлигини кўрсатади.

Тил ва тафаккур ўртасидаги муносабатнинг мутлақ мустақиллигини, уларнинг бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланиши мумкинлигини таъкидловчи психоллингвистлар, хусусан, А.О.Бондаренко билингвизм шароитида кишиларнинг ҳар хил тушунчалар тизими ва тафаккур тарзига эга бўлмаслиги славян тиллари мисолида тушунтиришга уринади: «масалан, асл асоси бир бўлган «забыл» сўзи рус ва поляк тилларида сўзловчи кишилар томонидан, шаклий ифодасида фарқланиш бўлса ҳам, ҳар бир халқда ўзига хос тушунилади: русча «забыл» полякча «запомнял», русча «свежие фрукты» бирикмаси чех тилидаги «черствы овощи»га тўғри келади. Бу тафаккурнинг ҳар бир жамиятнинг тарихий ва маданий тажрибаларини ўзида бирлаштиришини англатади. Аксинча, тафаккурнинг бундай имкониятга эга бўлиши тил туфайлидир, яъни жамиятга хос муайян тарихий-маданий тажриба аниқ ном – лисоний ифода остидагина тафаккурдан ўрин топади, тарихий-маданий тажриба муайян номга бириктирилади. Ана шу бириктирилиш тарихий-маданий тажриба ҳақидаги тушунчани жамият аъзолари учун фойдаланишга «яроқли» қилади. Аниқ номи бўлмаган ҳар қандай тарихий-маданий тажриба жамият аъзоларининг фойдаланиши учун яроқли бўлмайди.

Хуллас, тил ва тафаккур муносабатига психологик ёки психоллингвистик ёндашув ҳам тилнинг билиш жараёнидаги иштироки, тафаккурни тайин этишидек хусусиятлари очиб берилмади, шу боис айни ёндашув ҳам тилшуносликда тўла эътироф этилмади.

Нейролингвистика фанининг ривожланиши натижасида инсон нутқий қобилияти ва тафаккур муносабатлари ҳам тадқиқ этила бошлади. Нейролингвистикани тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида ривожлантирган А.Р.Лурия ва унинг издошлари тил ва мия ўртасида тўғридан-тўғри алоқа борлигини аниқлашга ҳаракат қилар эканлар, тилнинг туғма қобилият эмас, мураккаб ижтимоий-тарихий ривожланиш натижаси эканини, шу боис ўзгаришга мойиллигини таъкидлайдилар, мияни эса нисбатан ўзгармас биологик система деб баҳолайдилар.

Шунингдек, турли халқлар вакилларининг тилни қандай ўзлаштириши, лисоний малакалар миянинг қайси қисми иштирокида шаклланиши борасида ҳам нейролингвистик изланишлар мавжуд. Тадқиқотларга кўра, миянинг чап ва ўнг ярим шарлари ҳар хил вазифани бажаради. Масалан, ўнг ярим шар кўриш ва сезиш орқали билинадиган жараёнларни бошқарган, яъни эмоционал томонга жавоб берган, чап ярим шар эса мантикий жараёнларни бошқарган. Ёки она тилиси навахо ва хопи тиллари бўлган Америка индейслари тилни ўнг ярим шар билан ўзлаштиради, инглизлар чап ярим шар билан ўрганадилар. Япон болалари миллий

бұғинли алифбони ва оғзаки нутқни чап ярим шар, иероглифик алифбони ва унга доир нутқий малакаларни ўнг ярим шар орқали ўзлаштиради. Кейинги пайтларда интернетдаги маълумотларда замонавий болаларнинг ўнг ва чап ярим шарлари баравар ишлаётгани хабар қилинмоқда.

Шу ўринда фақат тилшуносларнинггина эмас, аниқ фан вакиллариининг ҳам тил ва тафаккур муносабати борасидаги фикрларини келтириш ўринли. Масалан, француз математиги Ж.Адамер бир куни А.Эйнштейндан унинг фикрлашида сўзнинг қандай ўрин тутишини сўраганда, машҳур физик «Сўзлар қандай ёзилмасин ёки талаффуз қилинмасин, менинг фикр юритиш тарзимда тил у ёки бу тарзда роль ўйнамайди» деб жавоб берган экан. Н.Борнинг фикрича эса, «Ҳеч бир ҳақиқий тафаккур бирор тилда ифодаланган тушунчаларсиз бўлиши мумкин эмас». Демак, А.Эйнштейн тафаккурнинг шаклланиши ва ишлашида тилнинг ролини инкор этаётган бўлса, Н.Бор тафаккурнинг шаклланишида тилнинг муҳимлигини эътироф этмоқда.

Маълумки, бугун жадал ривожланиб бораётган назарий тилшуносликнинг асосчиси Вилхелм фон Хумболдтдир. У ҳали тилшунослик камолга етмаган даврлардаёқ тилни тирик, доим ўсиб-ўзгариб борадиган ҳодиса деб билган, тилга шу тил мансуб халқ билан бирга яшайдиган мавжудлик тарзида қараган, ўз тадқиқотларини «тил халқнинг руҳидир ва халқнинг руҳи тилдир» тамойили асосига «қурган» эди. В.фонХумболдт илмий фаолиятидаги асосий ғоя тилни инсон руҳининг тирик фаолияти сифатида тушунишдир: «тилни сўз ва қоидаларга ажратиш бу – фақат илмий таҳлилнинг жонсиз маҳсулотидир. Шундай экан, тил – фаолият маҳсули эмас, балки фаолиятнинг ўзидир... Тил туфайли ақлий фаолият, яъни онг доимий янгилиниб туради, шу туфайли ҳам товушлар фикрни англашишга қодир бўлади». Бу қарашдан ҳам тилнинг маънавий ҳаёт натижаси, маҳсули эмас, балки маънавий ҳаётнинг ўзи эканлиги англашилади. Ёки «биз яшаб турган олам шунинг учун ҳам оламки, унда биз сўзлайдиган тил мавжуд». Тилнинг тафаккурга муносабатини «Тафаккур тилга шунчаки боғлиқ эмас, балки у ҳар бир тилда ўзига хос тарзда белгиланади» деб тушунтиради. Т.Б.Радбиль тилнинг фавқулодда аҳамиятини шундай тушунтиради: турли сўзларнинг (синонимлар – Ё.О.) мавжудлиги у ёки бу тушунчани турлича англаиш учун эмас, балки у ёки бу тушунчани турли томондан кўриш туфайлидир. Сўз онгда бирор нарсанинг қандай бўлса шундай изи эмас, балки тилга хос ижодкорлик туфайли ҳосил қилинган, тил призмасидан ўтганидир; у шу предметга эквивалент эмас, балки сўз ижодкорлиги жараёнидаги тушунилишидир. Тил оламни англамайди, балки оламнинг алоҳида, ўзига хос манзарасини яратади. Аммо тилнинг оламни акс эттириш вазифасини жуда жўн тушунмаслик лозим, чунки тил оламни ойнадек, нусха кўчиргандек акс эттирмайди, балки олам ҳодисалари тил эгасининг маданияти, менталитети, турмуш тарзининг таъсирига берилган ҳолда тилда акс топади. Ҳар бир халқ дунёқарашининг оригиналлиги ва бу оригиналликнинг ҳар бир миллий тилда ўзига хос намоён бўлиши шундандир.

Шубҳасиз, борлиқ ва тил ўртасида тафаккур туради ва сўз ўзича оламдаги нарса-ҳодисаларни акс эттирмайди, балки инсон нарса-ҳодисани қандай кўрса (бу ўринда билса, англаса дейилмоқда – Ё.О.), нарса-ҳодиса ҳақидаги тасаввур унинг онгида шундай ўрин олади. Инсон тафаккури ўзининг шахсий тажрибалари ҳамда аждодларидан ўзлаштирган билимлари орқали шаклланади.

Тил нафақат алоқа воситаси, балки билиш воситаси ҳамдир. Тилнинг билишга доир имконияти, вазифасига XVIII асрлардаёқ немис олими И.Аделунг диққат

қаратқан ва тилнинг оламни билишга доир функциясини тасаввурларни ойдинлаштирувчи вазифа сифатида тушунтирган эди. В.фон Хумбольдт ҳам тилнинг бу вазифасини лингвистик қарашларининг асосида сифатида қараган ва инсон ўзининг олам ҳақидаги тасаввурларини анализ ва синтез қилишда бевосита тилга таянишини айтганди. Э.Сепир ва Б.Уорф ўзларининг «Нисбийлик назарияси»да В. фон Хумбольдтнинг тил ва тафаккур муносабатида тилнинг устуворлигига доир қарашларини ижодий ривожлантирган ҳолда «тил шунчаки ўй-фикрни (демакки, тафаккурни – таъкид бизники) шакллантириш курули эмас, балки биз сўзлаганимиздек дунёни кўрамиз ва англаймиз, дунёни билишимиз шу тарзда тил орқали амалга ошади» дейди. Бизнингча, тил тафаккурни белгилайди дейилишининг бош сабаби шундаки, оламдаги нарса-ходисалар ҳақида онгдаги тушунчалар тилдаги сўзлар ёрдамида аталгани, номлангани учун ҳам мавжуд, фойдаланиш учун тайёр туради. Тафаккурни таркиб топтирган сон-саноксиз тушунчаларнинг алоҳида номлари бўлгани учун ҳам уларни бир-биридан ажрата оламиз, фарқларини англаймиз. Тил бирликлари ёрдамида тушунчаларни номлаб бориш натижасида эса оламнинг концептуал ва лисоний манзаралари юзага келади.

Польшяк тилшуноси А.Вежбицкая ҳам тил ва тафаккур муносабати масаласида ҳақида фикр юритар экан, тилшуносликда тадқиқотлардан тадқиқотларга кўчиб юрадиган «жўн (примитив) тафаккур» термини ҳеч ҳам ўзини окламаслигини, чунки бу термин семантикасида субъектив баҳо борлигини, умуман, тафаккурга ривожланган ёки ривожланмаган, қоққоқ дейиш ноқоизлигини айтади. дейлик бирор тилда «шунинг учун», «кейин» каби тушунчаларни билдирувчи сўзларнинг бўлмаслиги шу тилда гапирувчиларнинг когнитив имкониятларининг даражасини белгиламайди, чунки мазкур тушунчалар нутқда вербал эмас, новербал тарзда ҳам етказилиши мумкин. Худди шунингдек, япон тилида мен, сен кишилиқ оқмошлари йўқ. Японлар ўзлари ҳақида гапирганда III шахс шаклларида, «арзимаган», «беақл» тарзидаги сифатлашлардан фойдаланадилар, суҳбатдошига эса «хурматли», «жаноби олийлари» деб мурожаат қиладилар. Хўш, энди уларнинг тафаккурини қоққоқ дейиш керакми?!

Хуллас, тилватафаккур муносабати икки ҳодисанинг жуда жўн алоқаси эмас, балки бири иккинчисига фаол таъсир этадиган, бирининг таъсири иккинчисининг ривожини таъминлайдиган, шакллантирадиган муносабатдир. Шундай ҳолатлар бўладикки, ўзаро таъсир этиш жараёнида баъзан тил тафаккурни белгиласа, баъзан тафаккур тилга таъсир этади. Гарчи улар бир-биридан мустақил ҳодисалар ҳисобланса ҳам¹, лекин бу мустақиллик мутлақ эмас, яъни тил функцияларининг рўёбга чиқишида тафаккур, тафаккурнинг намоён бўлишида тил иштирок этади, айни пайтда, нутқий фаолият лисоний ва фикрий жараёнларнинг «ҳамжихатлигида» юзага чиқади». Инсон ўзининг кундалиқ тажрибаларини мавжуд лисоний кўникмалар ёрдамида қайд қилиб боради, шунинг баробарида тафаккури, дунёқараши ва пировардида олам лисоний манзарасини ривожлантиради.

Бизнингча, билишдан мақсад – борлиқдаги нарса ҳодисанинг номаълум томонларини очиш, энди шу очиш жараёни тугал бўлиши учун янгилик номланиши керак. Бу тилнинг асосий мақсади дир. Билинган нарсани бошқага етказиш ҳам керак. Бунда тил иштирок этади.

¹ А.А.Потебня, Л.С.Выготский, Ж.Пиаже, Н.И.Жинкин, Ж.Вандриес, Б.А.Серебренников, Б.Рассел, Л.Блумфилд, Х.Жексон, У.Л.Чейф, Л.В.Сахарный кабилар тафаккурнинг тил иштироки-сиз ҳам рўёбга чиқа олишини, уларнинг мутлоқ мустақил ҳодисалар эканлигини айтганлар.

Демак, тилнинг асосий вазифаси тафаккурни лисоний белгилар орқали вокелантиришгина эмас, балки уни шакллантириш, юзага келтириш ҳамдир. Тафаккурнинг асосий вазифаси эса борлиқни, ундаги нарса-ходисаларни билиш бўлиб, бу жараён тил ёрдамида амалга ошади.

АДАБИЁТ:

- [1] Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. Дорилфунун ва педагогика институтлари талабаларига қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 256 б.
[2] Махмудов Н. Ўзбек тили – халқ руҳининг кўзгуси / <https://uz24.uz/>
[3] Семасиология / Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. С.356.
[4] Шмелев А.Г. Введение в экспериментальная психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности. – М., 1983. С.412.
[5] Глухов В.П. Основы психолингвистики. – М.: Высшая школа, 2005. С. 351.

МРНТИ 16.31.21

Г. Тлегенова¹, Е.ББесіров²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, докторант
Алматы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, магистрант
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖАРТЫЛАЙ АВТОМАТТЫ МЕТАБЕЛГІЛЕНІМ ЖАСАУДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ТҰСТАРЫ

Аннотация. Метабелгіленім – ғылыми-зерттеу жұмыстарында белгілі бір кезеңге, стильге, авторға, тақырыпқа т.б. қатысты материалдар жинаудың таптырмас дереккөзі. Метабелгіленім ішкорпусты құру үшін корпуста қолданушыға мәтіндерді іздеуге, таңдауға мүмкіндік береді. Мақалада ұлттық корпустың құрамындағы мәтіндерді металингвистикалық белгілеу мәселесі қарастырылған. Ұсынылған қазақ мәтіндерінің метабелгіленім жүйелері сипатталған.

Тірек сөздер: корпус, метабелгіленім, метамәтіндік параметр, аннотацияланған корпус

Г. Тлегенова¹, Е.ББесіров²

¹Младший научный сотрудник отдела прикладной лингвистики Института языкознания им. А. Байтұрсынова, докторант,
Алматы, Казахстан